

ПРОБЛЕМИ КЛАСТЕРИЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

©2018 КУЗЬМІН О. Є., МАСЛАК О. О., УДОВИЧЕНКО Т. Є.

УДК 332.14

Кузьмін О. Є., Маслак О. О., Удовиченко Т. Є. Проблеми кластеризації національної економіки та шляхи їх вирішення

Метою статті є виявлення проблем кластеризації національної економіки України та формування актуальних напрямів для їх вирішення. Розглянуто поняття та вивчено рівень кластеризації національної економіки. Виявлено проблеми кластеризації національної економіки, які узагальнено в такі групи: економічні (низький рівень економічного розвитку, застарілість технологій); інноваційні (низька інноваційна активність, відсутність належної інноваційної інфраструктури); законодавчі (відсутність належного нормативно-правового забезпечення кластеризації); політичні (політична нестабільність, високий рівень корупції); кадрові (нестача фахівців у сфері управління кластерними об'єднаннями, відсутність досвіду кластеризації); інформаційні (відсутність належного інформаційного забезпечення кластеризації). Для їх вирішення запропоновано низку заходів (розвиток інвестиційних і венчурних фондів, інвестиційних програм, формування законотвірчих ініціатив щодо кластеризації національної економіки, створення інституційного середовища, стимулювання кластерних утворень тощо, розвиток людського капіталу), які слід реалізувати при розробці єдиної державної кластерної політики.

Ключові слова: кластери, кластеризація, державна кластерна політика, проблеми кластеризації, шляхи вирішення.

Табл.: 1. **Бібл.:** 14.

Кузьмін Олег Євгенович – доктор економічних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту економіки і менеджменту Національного університету «Львівська політехніка» (вул. Митрополита Андрія, 5, Львів, 79013, Україна)

E-mail: oleh.y.kuzmin@lpnu.ua

Маслак Олександр Олександрович – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри зовнішньоекономічної та митної діяльності, Національний університет «Львівська політехніка» (вул. Степана Бандери, 12, Львів, 79013, Україна)

E-mail: oleksandr.o.maslak@lpnu.ua

Удовиченко Тетяна Євгенівна – кандидат економічних наук, доцент, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (вул. Героїв Майдану, 32, Львів, 79026, Україна)

УДК 332.14

UDC 332.14

Кузьмин О. Е., Маслак А. А., Удовиченко Т. Е. Проблемы кластеризации национальной экономики и пути их решения

Целью статьи является выявление проблем кластеризации национальной экономики Украины и формирование актуальных направлений для их решения. Рассмотрено понятие и изучен уровень кластеризации национальной экономики. Выявлены проблемы кластеризации национальной экономики, которые обобщены в следующие группы: экономические (низкий уровень экономического развития, устарелость технологий); инновационные (низкая инновационная активность, отсутствие надлежащей инновационной инфраструктуры); законодательные (отсутствие надлежащего нормативно-правового обеспечения кластеризации); политические (политическая нестабильность, высокий уровень коррупции); кадровые (нехватка специалистов в области управления кластерными объединениями, отсутствие опыта кластеризации); информационные (отсутствие надлежащего информационного обеспечения кластеризации). Для их решения предложен ряд мероприятий (развитие инвестиционных и венчурных фондов, инвестиционных программ, формирование законотворческих инициатив по кластеризации национальной экономики, создание институциональной среды, стимулирование кластерных образований, развитие человеческого капитала и т. п.), которые следует реализовать при разработке единой государственной кластерной политики.

Ключевые слова: кластеры, кластеризация, государственная кластерная политика, проблемы кластеризации, пути решения.

Табл.: 1. **Библ.:** 14.

Кузьмин Олег Евгеньевич – доктор экономических наук, профессор, директор Учебно-научного института экономики и менеджмента Национального университета «Львовская политехника» (ул. Митрополита Андрія, 5, Львов, 79013, Украина)

E-mail: oleh.y.kuzmin@lpnu.ua

Маслак Александр Александрович – кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры внешнеэкономической и таможенной деятельности, Национальный университет «Львовская политехника» (ул. Степана Бандеры, 12, Львов, 79013, Украина)

E-mail: oleksandr.o.maslak@lpnu.ua

Удовиченко Татьяна Евгеньевна – кандидат экономических наук, доцент, Национальная академия сухопутных войск имени гетмана Петра Сагайдачного (ул. Героев Майдана, 32, Львов, 79026, Украина)

Kuzmin O. Ye., Maslak O. O., Udovychenko T. Ye. The Problems of Clustering of the National Economy and Ways of their Solution

The article is aimed at identifying problems of clustering of the national economy of Ukraine and formation of actual directions for their solution. The concept of clustering is discussed and the level of clustering of the national economy is researched. The problems of clustering of the national economy, which are generalized by the following groups, have been identified: economic (low level of economic development, outdated technologies); innovative (low innovation activity, lack of proper innovation infrastructure); legislative (lack of proper regulatory and legal support for clustering); political (political instability, high level of corruption); personnel (shortage of specialists in cluster management, lack of clustering experience); informational (lack of proper information support for clustering). A number of measures for their solution has been proposed (development of investment and venture funds, investment programs, formation of legislative initiatives on clustering of the national economy, creation of institutional environment, stimulation of cluster formations, development of human capital, etc.) to be implemented in the development of a uniform State cluster policy.

Keywords: clusters, clustering, the State cluster policy, clustering problems, ways of solution.

Tbl.: 1. **Bibl.:** 14.

Kuzmin Oleh Ye. – D. Sc. (Economics), Professor, Director of the Scientific-Educational Institute of Economics and Management of the Lviv Polytechnic National University (5 Mytropolita Andriia Str., Lviv, 79013, Ukraine)

E-mail: oleh.y.kuzmin@lpnu.ua

Maslak Oleksandr O. – PhD (Economics), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Foreign Trade and Customs Operations, Lviv Polytechnic National University (12 Stepana Bandery Str., Lviv, 79013, Ukraine)

E-mail: oleksandr.o.maslak@lpnu.ua

Udovychenko Tetyana Ye. – PhD (Economics), Associate Professor, Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy (32 Heroiv Maidanu Str., Lviv, 79026, Ukraine)

Як відомо, кластеризація полягає у створенні в межах національної економіки країни кластерів (особливих видів об'єднань взаємозалежних підприємств, наукових установ, громадських організацій тощо) та їх систем. Вона забезпечує підвищення конкурентоспроможності національної економіки, посилення її інноваційної складової, покращення якості освіти, узгодження інтересів влади та бізнесових структур тощо. Характерними рисами кластеризації, як і будь-яких економічних процесів регіонального розвитку, є: неперервність, нерівномірність, циклічність, динамічність, невизначеність тощо. *Неперервність* означає те, що процес кластеризації триває безперестанно, змінюючи темпи зростання, форми об'єднань тощо. *Нерівномірність* кластеризації вказує на більший рівень формування і розвитку кластерів та інших мережевих структур у одних регіонах і менший у інших. *Циклічність* кластеризації є закономірним явищем, яке спостерігається у процесі розвитку національної економіки та світового господарства. *Динамічність* вказує на те, що відбувається зміна показників кластеризації національної економіки у часі. *Невизначеність* кластеризації та інших економічних процесів характеризує низький рівень структурованості, що виникає внаслідок великої кількості суб'єктів економічних відносин, які залучаються до процесів кластеризації та перебувають у тісній, неперервній взаємодії.

Незважаючи на всі переваги, кластеризація національної економіки перебуває на етапі розвитку. На сьогоднішній день на території України створено кластери в машинобудуванні, легкій промисловості, сільському господарстві, деревообробній та туристичних галузях тощо. При цьому, не всі регіони залучені до процесу кластеризації, а найбільш успішно функціонують кластери у Хмельницькій (одяг, будівельні матеріали, зелений туризм, продуктовий, транспортно-логістичний), Рівненській (деревообробка), Івано-Франківській (туризм, декоративний текстиль, народні промисли), Одеській (машинобудування, транспортно-логістичний, туристичний), Тернопільській (агропромисловий, туристичний, будівельний) областях. Проте для багатьох регіонів залучення до процесів кластеризації відбулося шляхом формування лише одного промислового кластера. Окрім цього, у сучасних умовах до кластерів зараховують виробничі об'єднання простіших форм і спрямувань (на кшталт виробничої кооперації), що робить динаміку кластеризації регіонів України дещо переоціненою.

Отже, на шляху розвитку кластерів на території України існує низка перешкод, які слід ретельніше дослідити та сформувані шляхи усунення з метою підвищення результативності інноваційного розвитку в регіонах, оновлення виробництва, досягнення конкурентоспроможності тощо.

Проблемам кластеризації національної економіки присвячена низка праць вітчизняних науковців,

серед яких Шпильова Ю. Б., Крот А. В., Бутенко А. І., Лазарева Є. В., Соколенко С. І., Шишмарьова О. О., Федашин І. Б. тощо.

Шпильова Ю. Б. виділяє такі чинники стримування розвитку вітчизняних кластерів:

- ✦ відсутність нормативно-правового забезпечення створення та функціонування кластерів на регіональному та державному рівнях та достатнього інформаційного забезпечення їх розвитку;
- ✦ незацікавленість малого та середнього бізнесу в об'єднанні;
- ✦ відсутність досвіду функціонування кластерів тощо [1].

Однією з перешкод формування кластерів на регіональному й місцевому рівнях згідно з [2] є «домінуючий командно-адміністративний стиль управління обласних і районних державних адміністрацій, схильність службових осіб до консервації існуючих і звичних методів управління й господарювання, а не до пошуку і впровадження нестандартних інноваційних рішень, ініціатив і підходів, які дають змогу вийти на вищий рівень управлінських та виробничих можливостей, структурно перебудувати й модернізувати регіональні й місцеві господарсько-виробничі комплекси».

Крот А. В. основною проблемою зародження та функціонування кластерів України у будівельній сфері вважає недостатнє забезпечення продуктивного взаємозв'язку між замовниками, науковими організаціями – університетами і будівельними підприємствами [3].

Як зазначається у [4], розвиток кластерів в Україні залежить від кадрового забезпечення – появи групи фахівців та низки юридичних осіб, які працюють над створенням і розвитком кластерів. Рівень кваліфікації цих фізичних і юридичних осіб визначає потенціал кластерного підходу в Україні загалом та успіх конкретних кластерів зокрема.

Згідно з Бутенко А. І. та Лазаревою Є. В. існує 8 причин слабого розповсюдження кластерів на території України: тривала економічна і політична криза як на території країни, так і за її межами, низька результативність державного управління в інноваційній сфері через механізми податкової, фінансової, митної, амортизаційної політики; нерозвиненість законодавчо-правового поля, відсутність законодавчої підтримки процесів кластеризації; різке скорочення державних замовлень і попиту на інноваційну продукцію, продукти, послуги, особливо у високотехнологічних видах діяльності: аерокосмічній, оборонній галузях, машинобудуванні тощо; низький промисловий попит на продукцію з високою доданою вартістю; низька інноваційна активність промислових підприємств; застарілість технологій у стратегічних галузях національної економіки та можливість їх

модернізувати шляхом імпорту; низький рівень фінансування інноваційної діяльності та доступу інноваційно активних підприємств до кредитних та інших фінансових ресурсів [5].

Відповідно до міркувань Соколенко С. І. проблеми на шляху розвитку кластерних утворень полягають у тому, що конкуренція в національній економіці України залишається на досить низькому рівні, і тому створилася надто висока концентрація бізнесу та власності, монополізація різних сфер торгівлі й виробництва. Крім того, як одну із проблем автор відзначає високий ступінь корупції та невисоку конкурентоспроможність економіки у порівнянні зі світовими аналогами [6].

За Шишмарьовою О. О. головними проблемами на шляху розповсюдження кластерів національної економіки є: обмежене інформаційне забезпечення представників органів виконавчої влади і бізнесу в питаннях застосування кластерного підходу; відсутність державної політики, що забезпечує системний підхід та організацію взаємодії різноманітних рівнів виконавчої влади при реалізації кластерних проектів; відсутність належного рівня підготовки спеціалістів щодо питань кластерних організаційних технологій та належної методологічної бази, яка би забезпечувала впровадження кластерних технологій розвитку економіки [7].

Проблеми розвитку кластерів згідно з Федішин І. Б. – це: недостатня якість і доступність транспортної та інженерної інфраструктури; недостатній рівень організаційного розвитку кластера, включаючи відсутність практики стратегічного планування розвитку кластера, відсутність системи ефективних інформаційних комунікацій між учасниками кластера; слабкий розвиток коопераційних зв'язків між освітніми закладами, науковими установами та владою; обмежений доступ до іноземних ринків [8; 9].

Авторські дослідження будівельного і швейного кластерів асоціації «Поділля Перший» (Хмельницька область) дозволяють виділити такі проблеми їх розвитку. Оскільки, створення та функціонування цих кластерів відбувалося без жодного фінансування влади, їм перешкоджає відсутність підтримки кластерних ініціатив з боку держави та брак іноземних інвестицій і венчурного капіталу, які є важливим джерелом розвитку кластерів у розвинутих країнах. Для функціонування кластерів Хмельницької області також характерна низька результативність, відсутність стійкої тенденції до зростання (у порівнянні із зарубіжними кластерними утвореннями), що є наслідком недосконалості законодавчої бази, значних бюрократичних перешкод для розвитку підприємництва, нестабільності політичної ситуації, корупції. Крім цього, у діяльності кластерів Хмельницької області відзначено низький рівень інноваційності продукції та впровадження у виробництво

результатів діяльності наукових і освітніх установ – учасників кластера. Це є результатом низького рівня конкуренції на внутрішньому ринку, вимогливих споживачів та наявності власних постачальників.

Отже, на шляху кластеризації національної економіки України, яка повинна забезпечити економічне зростання країни на основі інноваційної моделі, існує низка проблем. Пошук шляхів їх вирішення належить до важливих наукових завдань і має відбуватися з урахуванням економічних інтересів країн та особливостей господарського устрою.

Мета статті – узагальнити проблеми кластеризації національної економіки України та вказати на шляхи їх вирішення.

Здійснимо узагальнення усіх наведених проблем, що перешкоджають розвитку кластерів на території України. Проаналізувавши літературні джерела за проблемою [1–9], серед усієї множини перешкод кластеризації виділимо шість головних груп:

1. *Інноваційні*, що визначаються низькою інноваційною активністю вітчизняних підприємств, відсутністю належної бази для інноваційного розвитку та реалізації інноваційного потенціалу в межах кластерних об'єднань тощо.

2. *Економічні*, що визначаються низьким рівнем економічного розвитку галузей національної економіки, застарілістю технологій виробництва продукції (не дозволяє виготовляти конкурентоспроможну продукцію), низьким рівнем конкуренції, який є наслідком монополізаційних процесів в економіці, обмеженістю коопераційних зв'язків та потенціалу їх поглиблення через інтеграційні процеси тощо.

3. *Законодавчі*, що полягають у відсутності нормативно-правового забезпечення створення, функціонування та підтримки кластерів на території країни.

4. *Політичні*. Політична нестабільність, високий рівень корупції, схильність до адміністративно-командного стилю управління не сприяє поширенню інноваційних моделей розвитку в економічній сфері та нарощенню обсягів фінансування таких інтеграційних об'єднань, як кластери.

5. *Кадрові*, які проявилися внаслідок відсутності досвіду функціонування кластерів і характеризуються нестачею фахівців у сфері управління кластерними об'єднаннями та не дозволяють реалізувати стратегії розвитку повною мірою.

6. *Інформаційні* можуть бути виражені через відсутність інформаційного забезпечення створення, функціонування та розвитку кластерів. Відсутність інформації щодо позитивних боків та досвіду впровадження кластерів не сприяє формуванню зацікавленості серед бізнесових структур, наукових організацій, влади щодо їх втілення.

Наявність загаданих груп проблем вимагає активувати діяльність щодо їх усунення з метою забезпечення результативності кластеризації національної економіки.

Питанням кластеризації та усунення проблем її здійснення у своїх дослідженнях приділяли увагу Сорока Р. Ю., Азарова Т. В., Ульяновченко Ю. О., Левковська Л. В., фахівці Українського фонду підтримки підприємництва тощо [10–14].

З урахуванням наведених груп проблем роботи з кластеризації в умовах національної економіки необхідно розпочати, впроваджуючи відповідний механізм, який слід розділити на низку етапів, що починаються структуризацією бізнес-середовища та завершуються впровадженням механізму зворотного зв'язку. А для вирішення проблем, які супроводжують створення кластерів, доцільно:

- ✦ удосконалювати системи формування кластерів та професійну підготовку їх учасників, створювати можливості для інновацій, поліпшення інституціонального середовища й системи поширення знань і технологій;
- ✦ ініціювати й підтримувати створення спеціалізованої організації розвитку кластера, а також стратегічного планування розвитку кластера та його інформаційного забезпечення;
- ✦ сприяти реалізації проектів, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності учасників кластера;
- ✦ забезпечити формування законотворчих ініціатив щодо кластеризації національної економіки;
- ✦ приділити увагу розвитку людського капіталу (фінансування освіти потенційних українських керівників кластерів, налагодження комунікаційної співпраці з метою розвитку контактів з потенційними зацікавленими особами; залучення різних компаній до координації проектів тощо).

Усі зазначені заходи повинні бути згуртовані та стати частиною єдиної державної кластерної політики в Україні. При її розробленні увага має бути приділена: програмам підтримки малого бізнесу, технопарків, особливих економічних зон тощо; розвитку інвестиційних та венчурних фондів; інвестиційним програмам. А її головним інструментом має стати «комплекс освітніх та консультаційних заходів, здійснюваних із залученням зацікавлених сторін та провідних фахівців. Ці заходи можуть проходити у форматі семінарів та конференцій, «круглих столів», нарад, а також повинні включати в себе серії тематичних публікацій та освітніх курсів» [13]. Також існує об'єктивна необхідність створення і формальних інституційних структур, які б координували розвиток кластера за участю вертикально інтегрованих бізнес-груп і мережевих компаній – його учасників.

Із формуванням кластерної економічної політики тісно пов'язана розробка законопроектів Концепції створення кластерів в Україні та Концепції Націо-

нальної стратегії формування та розвитку транскордонних кластерів. Створення таких нормативних документів започаткує процес формування інституційного середовища для реалізації кластерної моделі розвитку економіки України. Узагальнення проблем кластеризації національної економіки та шляхів їх вирішення здійснено в *табл. 1*.

ВИСНОВКИ

Кластеризація, що полягає у створенні кластерів та їх систем, важлива для забезпечення конкурентоспроможності національної економіки України, її інноваційного розвитку та отримання інших переваг. На сьогоднішній день потенціал кластеризації реалізований не повною мірою, а мережеві кластерні об'єднання функціонують не в усіх регіонах. На шляху кластеризації існують проблеми, які можна поєднати у групи: економічні, інноваційні, законодавчі, політичні, кадрові, інформаційні тощо. Для їх подолання слід активізувати діяльність з розробки єдиної державної кластерної політики. При цьому вона повинна охоплювати: формування програм підтримки малого бізнесу, технопарків, особливих економічних зон; розвиток інвестиційних та венчурних фондів, інвестиційних програм; сприяння реалізації проектів, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності учасників кластера; формування законотворчих ініціатив щодо кластеризації національної економіки; створення інституційного середовища; стимулювання кластерних утворень тощо.

У подальших дослідженнях проблеми слід вивчити моделі кластерного розвитку та інноваційні кластери. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. Шпильова Ю. Б. Кластеризація у сфері торгівлі як основа підвищення її ефективності. *Стратегія економічного розвитку України*: зб. наук. пр. 2009. Вип. 24-25. С. 148–152.
2. Державне регулювання й підтримка кластеризації економіки та підприємництва // Аналітичний центр «Академія». URL: <http://www.academia.org.ua/?p=1169>
3. Крот А. В. Кластеризація економіки України на прикладі будівельної галузі // Матеріали Международной научно-практической Интернет-конференции «Инвестиционные приоритеты эпохи глобализации: влияние на национальную экономику и отдельный бизнес». 2009. URL: http://www.confcontact.com/2009_03_05/2_krot.php
4. Воробей В. Фах та фахові характеристики керівника кластера: аналіз результатів дослідження // Мережі знань: огляди. 2009. URL: http://ppv.net.ua/2009WP001UA_Cluster_Manager_Compentences.pdf
5. Бутенко А. І., Лазарєва Є. В. Феномен кластера у формуванні інноваційної моделі економіки регіону. *Інвестиції: практика та досвід*. 2009. № 2. С. 25–28.
6. Соколенко С. Проблеми і перспективи посилення конкурентоздатності економіки України на основі кластерів. *Економіст*. 2008. № 10. С. 31–35.

Проблеми кластеризації національної економіки та шляхи їх вирішення

Проблеми кластеризації національної економіки	Шляхи вирішення	
Інноваційні Низька інноваційна активність. Відсутність належної бази для інноваційного розвитку та реалізації інноваційного потенціалу у межах кластерів	Розробка єдиної державної кластерної політики, що ураховує:	1. Розвиток інвестиційних і венчурних фондів; інвестиційних програм. Сприяння реалізації проектів, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності учасників кластера; створення можливості для інновацій, поліпшення системи поширення знань і технологій
Економічні Низький рівень економічного розвитку галузей національної економіки. Застарілість технологій виробництва продукції. Низький рівень конкуренції тощо		
Законодавчі Відсутність нормативно-правового забезпечення створення, функціонування та підтримки кластерів		2. Формування законотворчих ініціатив щодо кластеризації національної економіки
Політичні Політична нестабільність. Високий рівень корупції. Схильність до адміністративно-командного стилю управління		3. Створення інституційного середовища, стимулювання кластерних утворень тощо
Кадрові Нестача фахівців у сфері управління кластерними об'єднаннями. Відсутність досвіду функціонування кластерів		4. Розвиток людського капіталу (фінансування освіти потенційних українських керівників кластерів, налагодження комунікаційної співпраці тощо)
Інформаційні Відсутність інформаційного забезпечення		

7. Шишмарьова О. О. Кластери в економіці України // Восьма Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Питання сучасної науки і освіти». URL: <http://intkonf.org/shishmarova-oo-klasteri-v-ekonomitsi-ukrayini/>

8. Федисин І. Б. Розвиток економіки на основі промислових кластерів. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2011. № 2. Т. 1. С. 216–221.

9. Інноваційні підходи до регіонального розвитку в Україні. Київ: НІСД, 2011. 47 с.

10. Сорока Р. Ю. Промислова політика та кластеризація економіки. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2010. № 2. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=104>

11. Азарова Т. В. Кластер проектів НДО: український досвід. *НДО-Інформ*. 2005. № 3. URL: <http://www.lacenter.org.ua/2013-09-10-08-52-50/64-2013-09-10-08-51-24/567-2010-09-09-04-24.html>

12. Кластери та інноваційний розвиток України // Український фонд підтримки підприємництва. URL: http://ufpp.gov.ua/ckfinder/userfiles/files/lib_bissnes/klasterS.pdf

13. Ульянченко Ю. О. Методологічні засади формування кластерної політики в умовах глобалізації. *Державне будівництво*. 2010. № 2. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua>

14. Левковська Л. В. Формування інноваційних кластерів в Україні. *Продуктивні сили України*. 2009. № 1. С. 115–119.

REFERENCES

Azarova, T. V. "Klaster proektiv NDO: ukrainskyi dosvid" [NGO Project Cluster: Ukrainian Experience]. *NDO-Inform*. 2005. <http://www.lacenter.org.ua/2013-09-10-08-52-50/64-2013-09-10-08-51-24/567-2010-09-09-04-24.html>

Butenko, A. I., and Lazariyeva, Ye. V. "Fenomen klastera u formuvanni innovatsiinoi modeli ekonomiky rehionu" [The cluster phenomenon in the formation of an innovative model of the region's economy]. *Investytsii: praktyka ta dosvid*, no. 2 (2009): 25-28.

"Derzhavne rehuliuвання i pidtrymka klasteryzatsii ekonomiky ta pidpriemnytstva" [State regulation and support of clusterization of economy and entrepreneurship]. *Analitichnyi tsentr «Akademiiia»*. <http://www.academia.org.ua/?p=1169>

Fedyshyn, I. B. "Rozvytok ekonomiky na osnovi promyslovykh klasteriv" [Economic development based on industrial clusters]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu*. Vol. 1, no. 2 (2011): 216-221.

Innovatsiini pidkhody do rehionalnoho rozvytku v Ukraini [Innovative Approaches to Regional Development in Ukraine]. Kyiv: NISD, 2011.

"Klasteri ta innovatsiinyi rozvytok Ukrainy" [Clusters and Innovative Development of Ukraine]. *Ukrainskyi fond pidtrymky pidpriemnytstva*. http://ufpp.gov.ua/ckfinder/userfiles/files/lib_bissnes/klasterS.pdf

Krot, A. V. "Klasteryzatsiia ekonomiky Ukrainy na prykladi budivelnoi haluzi" [Clustering of the Ukrainian economy on the example of the construction industry]. Investitsionnyye priority epokhi globalizatsii: vlianiye na natsionalnuyu ekonomiku i otdelnyy biznes. 2009. http://www.confcontact.com/2009_03_05/2_krot.php

Levkovska, L. V. "Formuvannia innovatsiinykh klasteriv v Ukraini" [Formation of innovative clusters in Ukraine]. *Produktyvni syly Ukrainy*, no. 1 (2009): 115-119.

Shpylyova, Yu. B. "Klasteryzatsiia u sferi torhivli yak osnova pidvyshchennia yii efektyvnosti" [Clustering in the field of trade as a basis for increasing its efficiency]. *Stratehiia ekonomichnoho rozvytku Ukrainy*, no. 24-25 (2009): 148-152.

Shyshmaryova, O. O. "Klastery v ekonomitsi Ukrainy" [Clusters in the economy of Ukraine]. Pytannia suchasnoi nauky i osvity. <http://intkonf.org/shishmarova-oo-klasteri-v-ekonomitsi-ukrayini/>

Sokolenko, S. "Problemy i perspektyvy posylennia konkurentozdatnosti ekonomiky Ukrainy na osnovi klasteriv"

[Problems and prospects of strengthening the competitiveness of the Ukrainian economy on the basis of clusters]. *Ekonomist*, no. 10 (2008): 31-35.

Soroka, R. Yu. "Promyslova polityka ta klasteryzatsiia ekonomiky" [Industrial policy and clustering of the economy]. Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok. 2010. <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=104>

Ulianchenko, Yu. O. "Metodolohichni zasady formuvannia klasternoi polityky v umovakh hlobalizatsii" [Methodological principles of formation of cluster policy in the conditions of globalization]. Derzhavne budivnytstvo. 2010. <http://www.kbuapa.kharkov.ua>

Vorobei, V. "Fakh ta fakhovi kharakterystyky kerivnyka klastera: analiz rezultativ doslidzhennia" [Profession and characteristics of the clerical manager: analysis of the research results]. Merezhi znan: ohliady. 2009. http://ppv.net.ua/2009WP001UA_Cluster_Manager_Competerences.pdf